

Afb.1: De groene grens bij de Vrijdijk, tussen Denekamp en Nordhorn.

Geen 'Guten Morgen' maar 'Heil Hitler'.

Twente en nazi-Duitsland tussen 1933 en 1940

Door Froukje Demant¹

Maar mijn broer, mijn oudste broer, die was een hele goede wielrenner. En er was een wielervedstrijd in Bielefeld en daar was mijn broer Gerrit met zijn koppelgenoot. En zij wonnen daar superieur die wedstrijd, wat kregen ze om? Een hele grote krans met hakenkruizen erop en moesten ze een ererondje maken. En wat doe je dan? Gerrit zegt: 'ik had er helemaal geen benul van. Ik deed zo' (hand opsteken), en toen dachten de mensen dat hij Heil Hitler zei. Hij zegt: 'ik wist niet wat me gebeurde'. En een applaus. En hij wilde gewoon zwaaien naar het publiek, maar dat was net die hand en toen dachten die mensen dat hij ook een nazi was.

Dit verhaal vertelde de heer Corrie Schukkink, geboren in 1926 en opgegroeid in Enschede. Het verhaal laat zien hoe hele gewone, alledaagse contacten tussen Twentenaren en Duitsers een politieke invulling konden krijgen in de jaren dertig nadat Hitler in Duitsland aan de macht was gekomen. In dit artikel onderzoek ik in hoeverre bestaande grensoverschrijdende contacten tussen Twentenaren en Duitsers in de jaren tussen de machtsovername door Hitler en de bezetting van Nederland werden beïnvloed door het Duitse nazisme, en in hoeverre Twentenaren inzicht hadden in de ontwikkelingen aan de andere kant van de grens. Wat wist men in Twente van het toenemende antisemitisme aan Duitse zijde, en voelden Twentenaren zich bedreigd door de ontwikkelingen aan de andere kant van de grens?

Om dit te onderzoeken heb ik interviews afgenomen met zowel joodse als niet-joodse Twentenaren die de jaren dertig bewust hebben meegemaakt en over hun herinneringen aan die tijd konden vertellen. Ook heb ik joodse mensen geïnterviewd die in het aan Twente grenzende Duitsland opgroeiden, maar in de jaren dertig naar Twente zijn gevlucht om aan de vervolging door de nazi's te ontkomen.² De interviews geven een inkijkje in aspecten van het verleden die niet goed terug te vinden zijn in andere bronnen: de alledaagse contacten tussen Twentenaren en Duitsers, tussen joden en niet-joden, en de beleving van die contacten. Door drie perspectieven (Twents-joods, Twents niet-joods en Duits-joods) te combineren, kan een geïntegreerd beeld worden geschetst van die alledaagse relaties in de jaren tussen de machtsovername van Hitler en de bezetting van Nederland. Tegelijk kent het gebruik van interviews als historische bron een aantal haken en ogen. Mensen vergeten in de loop van de tijd, en latere ervaringen en inzichten kunnen de herinneringen beïnvloeden en vervormen. Daarom maak ik ook gebruik van eigentijdse bronnen, en heb ik een

¹ Froukje Demant is als promovenda werkzaam bij het Duitsland Instituut (Universiteit van Amsterdam). Zij schrijft haar proefschrift over de alledaagse relaties tussen de joodse en niet-joodse bevolking in de Twents-Duitse grensstreek tussen 1925 en 1955. Dit artikel is een bewerking van een hoofdstuk over de alledaagse relaties in de jaren dertig dat in het proefschrift zal verschijnen.

² Ik heb 9 joodse Twentenaren, 9 niet-joodse Twentenaren, en 8 Duits-joodse vluchtelingen geïnterviewd. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van interviews met 5 joodse Twentenaren en 8 Duits-joodse vluchtelingen die afkomstig zijn uit het Visual History Archive van de USC Shoah Foundation. Ook mocht ik gebruikmaken van interviews met joodse en niet-joodse Twentenaren die eerder door Frank van Zuijlen (Enschede), Jaap Grootenboer (Borne) en Rieky Geritz en Lizelot Karseboom (Haaksbergen) zijn afgenomen.

literatuurstudie verricht om de inzichten uit de interviews zo veel mogelijk te kunnen vergelijken en te staven.

Grensoverschrijdend contact

Van oudsher bestonden veel grensoverschrijdende contacten tussen Twente en aangrenzend Duitsland. Er werd handel gedreven, samengewerkt in politieke, religieuze en vrijetijdsorganisaties, en er werden grensoverschrijdende huwelijken gesloten. Twentse arbeiders werkten in Duitse textiel fabrieken, Duitse dienstmeisjes waren werkzaam in Twentse huishoudens, er werd gesmokkeld, en men bezat grondstukken aan de andere kant van de grens. Via deze contacten kwamen Twentenaren op verschillende manieren in aanraking met het nazisme. Zo vertelden de niet-joodse zussen Sienie en Trijntje Klaassen uit Hengelo (geboren in 1929 en 1933) bijvoorbeeld dat hun grootouders in 1936 naar de Olympische Spelen in Berlijn waren geweest waar alles al 'helemaal van 'Sieg Heil' was. Ook gingen hun ouders wel eens zwemmen in de Buurserbeek. *'En toen kwamen ze aan de grens en toen zeiden ze: 'guten Morgen!' En toen werd er gezegd: 'Es gibt hier keinen guten Morgen, es gibt hier nur Heil Hitler.'*

In de loop van de jaren dertig kwam daar nog een andere vorm van contact bij: steeds meer Duitse joden besloten als gevolg van het toenemende antisemitisme in hun land de grens over te steken om in Nederland of in andere delen van de wereld een nieuw bestaan op te bouwen. Voor joden die uit de Duitse grensstreek afkomstig waren, was het een logische stap om de nabijgelegen grens met Twente over te steken. Velen gebruikten Twente slechts als tussenstop voor een verdere vlucht, maar er waren ook veel vluchtelingen die besloten hun leven slechts enkele tientallen kilometers van hun geboorteplaats opnieuw op te bouwen. Het werd in de loop der jaren wel steeds moeilijker om Nederland binnen te komen. Terwijl het in 1933 nog relatief gemakkelijk was om de grens over te komen, werden de voorwaarden voor toegang in de loop der jaren steeds verder aangescherpt.³ Maar lang niet iedereen kwam via officiële wegen het land binnen: een gedeelte kwam, al dan niet met behulp van smokkelaars, over de zogenoemde 'groene grens'. Alle gevluchte joden moesten door de lokale joodse gemeenschappen aan onderdak, werk en financiële middelen worden geholpen.⁴ Via deze opvang door de joodse gemeenschap hadden de vluchtelingen in eerste instantie waarschijnlijk vooral contact met joodse Twentenaren. Maar wanneer de vluchtelingen zich (semi-)definitief in Twente vestigden, kwamen ook niet-joodse Twentenaren met hen in contact.

Contact met Duits-joodse vluchtelingen

In Oldenzaal, waar veel vluchtelingen Nederland binnenkwamen, was men zeer actief in het opvangen van de vluchtelingen. **Afb.2: Oproep S. Menko voor oprichting Comité Duitse Vluchtelingen. (uit: Van Zuylen, p.53)**

³Vanaf mei 1934 werden alleen nog Duits-joodse vluchtelingen met voldoende middelen van bestaan tijdelijk toegelaten. In mei 1938 werden de regels verder aangescherpt: het hebben van voldoende middelen van bestaan was niet meer genoeg om te worden toegelaten; men moest ook in levensgevaar verkeren. In de praktijk werd echter geen rekening gehouden met de agressieve politiek van de nazi's richting de joden. Na de *Reichskristallnacht* in november 1938 besloot de Nederlandse regering, mede onder druk van de publieke opinie, 7000 joodse vluchtelingen toe te laten. In december 1938 werd de grens definitief gesloten, met uitzondering van vrouwen en kinderen die alleen over de grens kwamen. Zie: Michman, D. & Langkau-Alex, U. (1982), 'Het Nederlandse vluchtelingenbeleid 1933-'40 : chronologie'. In: K. Dittrich en H. Würzner (ed.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*. Amsterdam: Van Gennep; en www.diplomatievandevervolging.nl (website bezocht op 20 februari 2013).

⁴ Van Zuijlen, L.F. (1983), *De joodse gemeenschap te Enschede 1930-1945*. Hengelo: Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam b.v.

Ook in Enschede was in 1933 een 'Comité Deutsche Vluchtelingen' opgericht onder leiding van Sig Menko, tevens de voorzitter van de Enschedese joodse gemeente. In de oproep ter aankondiging van de oprichting van het comité schreef Sig Menko aan 'de joodsche gezinshoofden van Enschede': *'Van U zal worden gevraagd beschikbaarstelling van slaapgelegenheden, met of zonder voeding. Ook belangrijke financiële hulp verwacht ik van U.'*⁵ Verschillende joodse Twentenaren vertelden dan ook dat ze één of meerdere vluchtelingen in huis gehad hadden, soms eigen familie, en bijna alle joodse geïnterviewden hadden wel een vluchteling in de naaste omgeving gekend. Sal van Gelderen uit Enschede (geboren in 1928) vertelde bijvoorbeeld dat hij goed bevriend was geweest met Max Weyl, een joodse jongen uit Gronau die bij hem op de lagere school had gezeten. En veel mensen in Enschede herinnerden zich de joodse fotograaf Löhnberg, die met zijn familie uit het dertig kilometer verder gelegen Duitse plaatsje Schüttorf naar Nederland was gekomen.

Afb.3: Fotograaf Albert Löhnberg uit Schüttorf (*1906), rond 1955. Als inwoner van Enschede in 1950 genaturaliseerd tot Nederlander. (uit: Titz, p.240)

De niet-joodse geïnterviewden hadden minder contact met Duitse joden, maar toch hadden enkele van hen ook herinneringen aan de vluchtelingen. De zussen Klaassen herinnerden zich bijvoorbeeld dat op een gegeven moment Duits-joodse vluchtelingen naast hen kwamen wonen. Het waren Dietrich Zilversmit uit Gildehaus en zijn vrouw Elfriede: *'en zij was een heel knap vrouwtje, ze kwam met haar gewassen haren hier bij mijn moeder haar haren drogen bij de kolenkachel, omdat zij geen fornuis hadden. Je had nog geen föhn.'*⁶

Afb.4: Het jonge gezin van Dietrich, Beate en Friedel Zilversmit, afkomstig uit Gildehaus, opname 1942. (uit: Titz, p. 21) En Sjouke Wynia (1928) uit Denekamp vertelde dat hij een keer een groepje haveloze mensen had zien aan komen sjokken onder begeleiding van een douanebeambte. Zijn moeder had hem uitgelegd dat dat mensen uit Duitsland waren.

Duitse dienstmeisjes

Er was nog een vorm van grensoverschrijdend contact dat sterk werd beïnvloed door de ontwikkelingen in het Derde Rijk: het contact tussen Duitse dienstmeisjes en hun Twentse werkgevers. Een groot deel van de door mij geïnterviewde Twentenaren had vroeger een of meerdere Duitse dienstmeisjes in huis gehad. Al snel na de machtsovername van Hitler begon nazi-Duitsland de dienstmeisjes op te roepen naar hun vaderland terug te keren. Aan het eind van 1938 werden de meisjes zelfs gedwongen om terug te keren, op straffe van verlies van hun Duitse staatsburgerschap.⁷ Een aantal geïnterviewden herinnerden zich het vertrek van 'hun' dienstmeisje. De joodse Henk van Gelderen (1921) uit Enschede vertelde bijvoorbeeld:

En de dienstmeisjes, daar waren we helemaal dol op. Schatten van meiden, onze keukenprinses was Duitse. (...) Die is huilend bij ons weggegaan toen ze van Hitler niet meer bij joodse families mochten werken. '37 of zo. Ze moesten kiezen, of ze verloren hun Duits burgerschap, ze moesten allemaal terug im Heimat. Ze had 20 jaar voor ons gewerkt.

Overigens hing het vertrek van sommige dienstmeisjes niet alleen samen met de oproepen van de nazi's, maar ook met het strengere beleid dat vanaf 1936 in Nederland werd gevoerd.

⁵ De oproep is afgedrukt in Van Zuijlen, L.F. (1983), p.53.

⁶ Een interview met Elfriede Zilversmit over haar ervaringen tijdens de Hitler-periode is opgenomen in: Titz, H. (ed.) (2003), *Auf Spuren jüdischen Lebens in der Grafschaft Bentheim*. Nordhorn: Landkreis Grafschaft Bentheim, p.115-128.

⁷ Er kwam aanvankelijk flink verzet tegen deze maatregel, ook vanwege de korte tijdsspanne tussen het moment waarop de maatregel bekend werd in december 1938 en het tijdstip dat de terugkeer ten uitvoer zou worden gebracht, 1 februari 1939. Zie: Henkes, B. (1995), *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950*. Amsterdam: Uitgeverij Babylon-De Geus.

Al sinds de economische crisis van 1929 groeide in Nederland de weerstand tegen de Duitse 'indringsters' die banen inpikten en met Nederlandse mannen 'aan de haal gingen'. Vanaf oktober 1936 moesten werkgevers gaan betalen voor de arbeidsvergunning van hun Duitse huishoudsters, en werd de toevoer van Duitse dienstmeisjes ontmoedigd.⁸

Nare verhalen

De alledaagse contacten tussen Twentenaren en Duitsers werden dus behoorlijk beïnvloed door het nazisme in Duitsland. Hierdoor kwamen Twentenaren veel te weten over de ontwikkelingen in Duitsland en het lot van de joden aan de andere kant van de grens. Zo schreef burgemeester mr. G. Jansen van Hengelo in 1933 in een bijdrage aan het gedenkboek ter ere van het 50-jarig bestaan van de Hengelose synagoge:

*Iedere joodsche gemeente maakt een moeilijken tijd door. Maatregelen in het buitenland leggen een druk op gansch het jodendom. (...) Ook deze vernedering, deze smaad zullen voorbij gaan. Eens breekt de dag aan, die het duister van de nacht zal omzetten in licht. Moge de joodsche gemeente van Hengelo en haar voorganger samenwerkend en strijdend, in een nabije toekomst van deze omslag getuige zijn. Een betere wensch voor beiden weet ik niet.*⁹

Ook vertelde Sjouke Wynia dat de textielarbeiders uit Denekamp die in Nordhorn werkten, goed wisten wat er tijdens de zogenoemde Kristallnacht in november 1938 was gebeurd: *'want toen die textielarbeiders de volgende ochtend naar Nordhorn liepen, zagen ze daar al de rokende puinhopen van de synagoge en de huizen die in brand gestoken waren.'* Naast berichten in de krant en op de radio, en naast de observaties die men zelf kon doen wanneer men de grens overstak, waren er ook nog de verhalen van de joodse vluchtelingen. Die lijken wel vooral de joodse Twentenaren te hebben bereikt. Slechts één niet-joodse geïnterviewde vertelde dat hij met joodse vluchtelingen had gesproken over hun ervaringen: Sjouke Wynia vertelde dat de Duits-joodse vluchtelingetjes Jülchen en Siegfried Süskind uit zijn klas hem hadden verteld dat het bedrijfje van hun vader was afgepakt en dat ze hun huis waren uitgezet, *'maar ja, kinderen, hè. Je gaat samen spelen.'* **Afb.5: Jülchen (Juultje, vijfde van links) en Siegfried Süskind (zesde van rechts) als leerling van de openbare lagere school te Denekamp in de zomer van 1940. Meester W.H. Dingeldein was enig leerkracht en hoofd. Sjouke Wynia staat derde van rechts. Deze klas had in totaal zeven joodse leerlingen. (foto Heemkunde Denekamp)** Daarentegen wisten veel joodse Twentenaren zich de verhalen van de vluchtelingen nog goed te herinneren. Of het nu ging om eigen familie die de grens over was gestoken of om vluchtelingen die je tijdelijk in huis had, alle Duitse joden kwamen met vreselijke verhalen over wat ze in Duitsland hadden meegemaakt. Het intrigerende is nu dat veel Twentse joden op een manier reageerden die lijkt op het 'gewoon gaan spelen' van de niet-joodse Wynia: men betrok de verhalen niet op de eigen situatie, of schoof de vertellingen zelfs als ongeloofwaardig ter zijde.

Reina Tempelman (1926) uit Enschede vertelde bijvoorbeeld over het vluchtelingetje dat zij in huis hadden: *'ergens wist ik wel waarom ze in huis was, maar ook weer niet. Je geloofde het allemaal niet. Het was ver van je bed, drong niet echt door. Werd ook niet veel over gesproken. Mijn ouders niet en zichzelf helemaal niet.'*¹⁰ En Henk van Gelderen vertelde:

Toen kwamen de verhalen die je niet wou horen. We hadden mensen uit Wenen in huis, eind jaren dertig. Vluchtelingen, na de overname van Oostenrijk. Die verhalen werden door ons

⁸ Idem.

⁹ Weergegeven in Glas (2004), 'Joods leven in Hengelo (5)', *Oald Hengel*, p.99.

¹⁰ Tempelman, Reina. Interview 7063. *Visual History Archive*. USC Shoah Foundation. © (1995-2013). Gezien in Joods Historisch Museum (25 juli 2011).

als overdreven gezien, ik en mijn ouders, 'zo erg kan het niet zijn'. Verneinung. (...) En het ene verhaal nog naarder dan het andere, dat werd aan tafel verteld. Mijn ouders zeiden: 'het zal wel. Die mensen hebben wel wat meegemaakt, maar zo erg kan het niet geweest zijn. Laat staan dat het hier gebeurt.'

'Dat gebeurt hier niet'

Veel Twentenaren maakten zich zorgen over de ontwikkelingen in Duitsland, en zeker joodse Twentenaren waren geschokt toen ze over de mishandelingen en verwoestingen tijdens de Kristallnacht hoorden. Maar de meeste mensen, zowel de niet-joden als de joden, waren er van overtuigd dat zoiets nooit in Nederland zou kunnen gebeuren. Deze overtuiging was op een aantal veronderstellingen gebaseerd. In de eerste plaats hielden velen zich vast aan het idee dat Nederland in geval van een grote oorlog weer neutraal zou blijven. Ook speelde een groot vertrouwen in de autoriteiten en de Nederlandse democratie mee: een dergelijke terreur was in Nederland gewoonweg ondenkbaar. Ten derde konden veel mensen niet goed bevatten wat de anti-joodse politiek van de nazi's daadwerkelijk behelsde. Omdat de vernedering en het geweld zo buiten de bekende, normale orde vielen van de beleving van alledag, kwamen de verhalen hierover bij veel mensen niet binnen. Dan was er nog de geruststellende (maar achterhaalde) gedachte dat in het onwaarschijnlijke geval dat Duitsland toch Nederland zou aanvallen, men veilig zou zijn achter de waterlinie. In geval van dreiging was het dus vooral zaak om op tijd naar het westen te vluchten. En tenslotte was er nog iets dat nog het best valt te omschrijven als *wishful thinking*: 'het zal allemaal wel zo'n vaart niet lopen, niet teveel over nadenken, het komt wel goed'.

De joodse Nettie Manasse-De Leeuw (1923) uit Enschede antwoordde bijvoorbeeld op mijn vraag of ze wist wat er in Duitsland speelde: *'ja, nou en of. Maar dan zeiden we altijd: dat gebeurt hier in Nederland niet.'* Meier Meibergen (1919) uit Almelo zei:

*'het was natuurlijk niet bij ons thuis, je vond het verschrikkelijk, maar 'als het maar niet hier komt'. We dachten er verder niet zo over na. Het werd natuurlijk steeds erger in de loop van de jaren. (...) Er werd niet zoveel over gesproken, niet over geredeneerd.'*¹¹

Ook uit bijvoorbeeld de notulen van de kerkenraad van de joodse gemeente in Enschede blijkt dat men nauwelijks over de actuele politieke situatie sprak. In de jaren dertig kwamen vooral alledaagse kerkelijke problemen aan de orde, en nazi-Duitsland of Hitler werden nergens genoemd. De enige keer dat aan de situatie in het buurland werd gerefereerd, was in een rede van Sig Menko op 13 november 1938 ter gelegenheid van het aanvaarden van een aangeboden gebedsrol:

*Het is wel zeer schrijnend, dat in dagen dat in een naburig land Heilige Wetsrollen worden verscheurd, in het water geworpen, of wel tezamen met de synagogen verbrand, (...) dat wij hier tezamen zijn om op plechtige wijze één enkele wetsrol binnen de muren van ons kerkgebouw te ontvangen.'*¹²

Deze opstelling door niet-joodse en joodse Twentenaren wordt ook beschreven door de joodse geïnterviewden die uit Duitsland waren gevlucht. Helge Domp (1915), die in 1933 vanuit Münster naar Nederland was geëmigreerd, vertelde dat in Nederland niemand zich kon voorstellen wat er in Duitsland gebeurde, en dat niemand het echt geloofde. Veel

¹¹ Meibergen, Meier. Interview 3966. *Visual History Archive*. USC Shoah Foundation. © (1995-2013). Gezien in Joods Historisch Museum (17 april 2012)

¹² Geciteerd in: De Boer, S, Kolks, Z., Slager, J. en Van Zuijlen, F. (red.) (2003), *De mooiste synagoge van Nederland. Joods leven in Enschede vanaf 1767*. Enschede: Stichting Synagoge Enschede/Uitgeverij boekhandel Broekhuis, p.34.

mensen vonden zelfs dat het eigenlijk de schuld van de vluchtelingen zelf was, omdat ze meenden dat de Duitse joden zich meer hadden moeten verzetten tegen de nazi's. Veel vluchtelingen dachten zelf ook dat ze in Nederland veilig waren. Zo zei Rosalie Krzesni-Roozendaal (1913), die met haar familie vanuit Nordhorn was komen vluchten, dat ze geen idee van gevaar had gehad in Nederland.¹³ **Afb.6:Rosalie Roozendaal als kind, te midden van klasgenoten te Nordhorn. (uit: Titz, p. 240)**

Toch waren er natuurlijk ook mensen die zich wel degelijk grote zorgen maakten en daar consequenties aan verbonden. Zowel de joodse Herbert Zwartz (1928) als Bert Woudstra (1932) vertelden bijvoorbeeld dat hun ouders eind jaren dertig visa voor het buitenland klaar hadden liggen en zelfs wel eens met het hele gezin een vluchtpoging hadden ondernomen. Bert Woudstra herinnerde zich dat zijn ouders in het voorjaar van 1940 de situatie in Nederland niet meer vertrouwden, en dat het gezin naar Rotterdam vertrok om van daar de boot naar Engeland te nemen:

Ik denk dat we een week à tien dagen in Rotterdam zijn geweest om de ontwikkelingen af te wachten. Toen zakten de berichten weer af, het zou niet zo ver komen. Toen heeft mijn vader onze chauffeur opgebeld om ons op te halen en zijn we weer naar huis gegaan.

De grens als afscheiding

Al met al kan vastgesteld worden dat er in Twente, door de nabijheid en het regelmatige contact met nazi-Duitsland, veel informatie beschikbaar was over de ontwikkelingen aan de andere kant van de grens. Maar dit lijkt nauwelijks tot gealarmeerdheid over de mogelijke gevolgen voor Nederland te hebben geleid. Ook voor personen die slechts enkele kilometers van de grens woonden, kwam de bezetting door Duitsland als een grote schok. Alleen Sjouke Wynia vertelde dat men in Denekamp merkte dat de grens werd versterkt en ook beter werd bewaakt dan voorheen. Bovendien hoorden mensen die over de grens werkten van arbeiders uit Nordhorn 'nu duurt het niet lang meer, dan komen we'. Hij beschreef dat daardoor een gevoel ontstond dat er nu ook echt iets zou gaan gebeuren. Maar hij was de enige van de mensen die ik heb gesproken die zo'n gevoel beschreef.

Dat voor veel Twentenaren de bezetting als net zo'n verrassing kwam als voor Nederlanders die verder weg van de grens woonden, zegt iets over het vertrouwen dat men stelde in de Nederlandse autoriteiten. Men hoopte, ondanks de vaak alarmerende verhalen, dat Nederland bestand zou zijn tegen de agressie van het buurland. En het geeft inzicht in hoe door veel Twentenaren de grens werd beleefd: ondanks de vele van oudsher bestaande grensoverschrijdende contacten, het aan beide zijden van de grens gesproken Plat, en het besef van veel gemeenschappelijkheid in cultuur en gewoontes, werd de grens toch als een duidelijke afscheiding ervaren. Aan de andere zijde was het blijkbaar mogelijk dat Hitler en consorten de touwtjes in handen namen, maar aan de eigen zijde was dat ondenkbaar. Het nazisme lijkt dat besef van het bestaan van een afscheiding en van verschillen tussen de Duitse en de Twentse zijde alleen maar te hebben versterkt. Het nazisme en het ermee gepaard gaande antisemitisme werden, met andere woorden, als on-Nederlands gezien.

3526 woorden / eindversie 7 juni 2013

¹³ Krzesni, Rosalie. Interview 32648. *Visual History Archive*. USC Shoah Foundation. The Institute for Visual History and Education © (1994-2013). Internet: <http://www.vha.fu-berlin.de> (20 juni 2012).